

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Ο Νίκος Καζαντζάκης και οι Έλληνες ομότεχνοί του:

Αλληλεπιδράσεις, συνάφειες και διαφωνίες

Ανακοίνωση

«Ερωτήσεις - Απαντήσεις Συνεδρίου»

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ:

Ερώτηση κ. Πρόνιν μέσω Zoom στον κ. Ντζουροπάνο:

Καλησπέρα, γιατί δεν υπάρχει διαφάνεια (πληροφορίες) για τις υποθέσεις του Καζαντζάκη στη Ρωσία;

Σπύρος Ντζουροπάνος: Κ. Πρόνιν σας ευχαριστώ για την παρακολούθηση της εισήγησής μας, στο Συνέδριο, όπως και για την ερώτησή σας.

Ο συγγραφέας φυσικά και έκανε πολλά ταξίδια στην Ρωσία/Σοβιετική Ένωση και αποτελούν και αυτά αντικείμενο της έρευνάς μου. Απλώς στο Συνέδριο δεν αναφέρθηκα σε όλα τα ταξίδια του Καζαντζάκη, αλλά μόνο σε εκείνα στις 5 αυτές χώρες. Ευελπιστώ σε κατοπινό συνέδριο, να μιλήσω και για τα ταξίδια του στη Ρωσία.

Β' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κας. Αραμπατζόγλου μέσω Zoom στον κ. Καρτσάκη:

Υπάρχει ενδεχόμενο «ζήλιας» του Αλεξίου ή μόνο διαφορά θέσης;

Αντώνης Καρτσάκης: Ευχαριστώ, κυρία Αραμπατζόγλου!

Ασφαλώς δεν είναι δυνατόν να ψυχογραφήσουμε τον Αλεξίου και να ερευνήσουμε από τη σκοπιά αυτή τη στάση του, μπορούμε όμως, βασιζόμενοι στα τεκμήρια, να υποστηρίξουμε ότι οι δύο είχαν μια βαθύτατη αλληλοεκτίμηση και μακρόχρονη φιλία. Στο «Κρητικό χρονικό των πολέμων και των κατοχών», ανέκδοτο βιογραφικό κείμενο του Αλεξίου που φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, ο Αλεξίου παραδέχεται σχετικά με την πρώτη τους συνάντηση: «[...] Ονειρευόμουν να γίνω μουσικός και μελετούσα περισσότερο μουσική και βιολί. Δεν έγινα μουσικός εξ αιτίας του Κάρμα Νιρβαμή που με τη γνωριμία του γύρισαν αλλιώς οι συναστεριές τ' ουρανού [...]». Και «[...] η ψυχή μου από τη μέρα κείνη πήρε άλλα φτερά, ζυμώθηκε σ' άλλο τρόπο, έδειξε αλλιώς. Σα να 'μουνα νεοφώτιστος σε μια καινούρια θρησκεία».

Από το 1926 και μετά ο Αλεξίου διαφοροποιείται από τον δάσκαλό του (να έπαιξε ρόλο το διαζύγιο του Νίκου με την Γαλάτεια;), και στο κείμενο για τον Δραγούμη εμφανίζονται οι πρώτες τριβές. Η γνώμη μου είναι ότι όσο ο Αλεξίου εξελίσσεται σε έναν δεινό κλασικό φιλόλογο διαφοροποιείται από τον συγγραφέα. Τα κριτήρια διαφέρουν, έχουμε δυο διαφορετικές θεματικές θεωρητικού προβληματισμού. Το επισημαίνει πολλές φορές ο

Καζαντζάκης στις επιστολές, ο οποίος πάντως δεν του κράτησε κακία. («Και ότι είπαμε νερό κι αλάτι», είναι τα τελευταία λόγια που του απευθύνει).

Αν τολμούσα και μια προσωπική εκτίμηση θα έλεγα ότι ο Αλεξίου κάποιες φορές (περίπτωση της μετάφρασης του Δάντη) δεν συνέλαβε το βάθος της σκέψης και την αισθητική του Καζαντζάκη. Οπότε, εν τέλει, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την προσωπική ανθρώπινη πικρία (και εδώ φαίνεται να έχετε δίκιο), καθώς ο Καζαντζάκης ανεβαίνει και αναγνωρίζεται διεθνώς. (Να θυμηθούμε τον Σοφοκλή: «προς γαρ τον έχοντα ο φθόνος έρπει»).

Ερώτηση κ. Κατσαραπίδη μέσω Youtube προς κ. Σανουδάκη:

Υπάρχει ιδεολογική/πολιτική βάση στην κριτική της Αλεξίου προς τον Καζαντζάκη;

Αντώνης Σανουδάκης-Σανούδος: Ναι, υπάρχει πολιτική και ιδεολογική βάση στην κριτική της Έλλης Αλεξίου προς τον Νίκο Καζαντζάκη. Δεν θα μπορούσε, άλλωστε, να μην υπάρχει, λόγω της κομμουνιστικής ιδεολογίας της ίδιας και του στενού περιβάλλοντός της, του Αυγέρη και της Γαλάτειας. Έμμεσα δηλώνεται, λόγου χάρη, από την κριτική της στον Καζαντζάκη για το ότι μιλάει γενικά για τον άνθρωπο και όχι για τους ανθρώπους, καθώς και για το ότι δεν ασχολείται με τους φτωχούς και τους αρρώστους. Όμως, η αντιπάθεια και η πολεμική της Έλλης Αλεξίου στο πρόσωπο του Καζαντζάκη, αφορμάται, κυρίως, από τη συζυγική σχέση του με τη Γαλάτεια και από όσα σκοπίμως διατείνεται η Γαλάτεια για τον Καζαντζάκη.

Ερώτηση κας. Κίτσου στην κα. Κοφίνα:

Για την ηρωίδα ο κλονισμός της προήλθε από τον δισταγμό της να αλλάξει τρόπο ζωής, όπως είπατε. Γιατί όμως; Λόγω προσωπικής αδυναμίας ή στενού κοινωνικού πλαισίου;

Στεφανία Κοφίνα: Ο κλονισμός των ηρωίδων οφείλεται και στους δύο αυτούς λόγους, οι οποίοι στην πραγματικότητα αποτελούν προέκταση ο ένας του άλλου. Οι ηρωίδες αδυνατούν να υπερκεράσουν τα εμπόδια που ορθώνονται, ακριβώς λόγω του στενού κοινωνικού πλαισίου που τις περιχαράκωνει επιφυλάσσοντας έναν πολύ συγκεκριμένο και οριοθετημένο ρόλο για αυτές. Η τυχόν παρέκκλιση από αυτόν είναι τόσο εκτός «κανονικότητας», ώστε τις οδηγεί στην ψυχική αποσταθεροποίηση.

Γ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κας. Λάμπρου στον κ. Κόκορη:

Αναλύστε λίγο την έκφρασή σας «η σύγχρονη νεωτερικιστική ποίηση εκφράζει το “χαώδες” του σύγχρονου κόσμου». Γιατί “χαώδες” και πως εξηγείται στις μέρες μας;

Δημήτρης Κόκορης: Αγαπητή κυρία Λάμπρου, η νεωτερική / μοντερνιστική ποίηση, η οποία ενδυναμώθηκε από την εποχή του Μεσοπολέμου και εξής, ανεξαρτήτως του θέματος του ποιήματος, ανέπτυξε μία σύνθετη ποιητική μορφή (ελεύθερος στίχος, υπέρβαση της λογικής και ρεαλιστικής αλληλουχίας, αυξημένη δραματικότητα), η οποία καθρέφτιζε έναν κόσμο χαώδη, συγκρουσιακό, αντιφατικό και θραυσματικό. Η παραδοσιακή ποιητική μορφή με την οργανικότητά της (έμμετρος μουσικός στίχος, κεντρικό νόημα προσεγγίσιμο από την πρώτη προσεκτική ανάγνωση) εξέφραζε βεβαιότητες και στέρεες απαντήσεις για τον κόσμο, οι οποίες όμως από τον εικοστό αιώνα και μετά δεν θεωρούνται ακλόνητες και απαράσαλευτες. Στο σημείο, που ανέφερα τη φράση, εννοώ το εξής: Καζαντζάκης, Βάρναλης και Σικελιανός,

παρότι γνώριζαν ως αναγνώστες τη νεωτερική ποίηση, ουδέποτε επιχείρησαν να τη γράψουν. Καταλάβαιναν ότι η νεωτερική γλώσσα θέλει ερμητικότητα, λογική υπέρβαση, θραυσματικότητα και πολυσημία, ενώ αυτοί είχαν στο μυαλό τους από ένα εντελώς συγκροτημένο φιλοσοφικό και ιδεολογικό σύμπαν (όχι και οι τρεις το ίδιο, ο καθένας το δικό του), στο οποίο ταίριαζε ο παραδοσιακός ποιητικός τρόπος και αυτόν ακολούθησαν.

Ευχαριστώ πολύ για την ερώτηση. Με εγκάρδιους χαιρετισμούς.

Ερώτηση κας. Λάμπρου στην κα. Ζαμπάκη:

Πολύ ωραία η παρουσίαση των θεμάτων σας, την οποία εθαύμασα. Όμως, χωρίς να αφορά εσάς, δεν νομίζετε ότι η υπερβολική υπερανάλυση του Σώματος της Ποίησης και των λογοτεχνικών κειμένων, με κάτι linguistiques στην Φιλοσοφική Αθηνών φθάνουν μέχρι νεύρο-γλωσσικό προγραμματισμό αλλά και υπερβολική πραγματολογική ανάλυση των ίδιων των κειμένων, λέξη προς λέξη, διαλύουν την ποιητική γοητεία της; Από την πλευρά των Δημιουργών, φοβούνται να γράψουν μια λέξη για το σημαίνον και το σημαϊνόμενον του Ρολάν Μπαρτ, άσε που μπορεί να γίνει μοίρα.

Νικολέτα Ζαμπάκη: Αγαπητή κα. Λάμπρου, χαίρετε, σας ευχαριστώ θερμά για την ερώτηση. Αρχικά, επιτρέψτε μου να διευκρινίσω ότι η θεωρητική ανάλυση της Φύσης και του σώματος στα λογοτεχνικά κείμενα ευρύτερα διαφωτίζει τα μέγιστα τις έννοιες στη μελέτη τόσο αυτών καθαυτών όσο και των ίδιων των λογοτεχνικών κειμένων, προκειμένου να τα προσεγγίσουμε και να γίνουμε κοινωνοί οι ίδιοι μας ως αναγνώστες της αισθητικής απόλαυσης που κομίζουμε από τα ίδια τα κείμενα διά της ανάγνωσης. Συνεπώς, η «γοητεία» των κειμένων δεν εξαυλώνεται, αλλά «ενισχύεται» μέσα από την ερμηνευτική προσέγγισή μας, εφαρμόζοντας κάποια λογοτεχνική θεωρία, λ.χ. την οικοκριτική θεωρία (την οποία και μελετώ στην έρευνά μου ως σήμερα). Η οικο-φαινομενολογική προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων προσφέρει μια διαφορετική ανάγνωση των όρων της Φύσης, του σώματος, της χλωρίδας, της πανίδας, κτλ. και των σχέσεων αυτών, όροι που εν πολλοίς φαίνονται εύκολοι ως προς την ανάγνωσή τους, ωστόσο, φέρουν έναν μεγάλο βαθμό δυσκολίας ως προς την εννόησή τους εντός ενός σύνθετου πλαισίου αναφοράς. Η ορολογία του πεδίου των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Σπουδών (ενός δι-επιστημονικού πεδίου) είναι κοινώς αποδεκτή από τους θεωρητικούς και κριτικούς του πεδίου διεθνώς, η οποία στοχεύει στην καλύτερη ανάδειξη των όρων γύρω από τη μελέτη της σχέσης του ανθρώπου με τη Φύση και ό,τι περιλαμβάνει. Η ερμηνευτική, εκ του σύνεγγυς, προσέγγιση των κειμένων, μέσα από σύγχρονες θεωρίες της λογοτεχνίας, διαμορφώνει εκείνο το έδαφος για να έρθουμε πιο κοντά στα κείμενα, και να παρατηρούμε τις λεπτομέρειες, πράγματα που έκαναν, λ.χ. οι δύο ομότεχνοι (Καζαντζάκης-Σικελιανός). Η πρότασή σας «Από την πλευρά των Δημιουργών, φοβούνται να γράψουν...άσε που μπορεί να γίνει μοίρα» δεν μου είναι κατανοητή, ωστόσο, δεν διακρίνω κάποιου είδους «φόβο» εκ μέρους των δημιουργών να συνθέσουν, μιας και η γραφή τους βρίθει ζωτικότητας και ενέργειας (διόλου φόβο είχαν!). Αν θέλετε να διαβάσετε περισσότερα για το πεδίο των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Σπουδών θα σας παραπέμψω στη διεθνή βιβλιογραφία, καθώς και την υπό έκδοση διδακτορική διατριβή μου για τη μελέτη της Φύσης-σώματος στο έργο των Whitman-Σικελιανού. Με εκτίμηση.

Ε' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κ. Βανδουλάκη προς την κα. Ζωγραφιστού.

Στην παρουσίασή σας εκθέσατε την «ποιητική» ανάγνωση της «Ασκητικής» από τον Σεφέρη. Υπάρχουν στα αρχεία του Σεφέρη κάποιοι είδους «φιλοσοφική» ανάγνωση των ιδεών που περιέχονται στην «Ασκητική» ή και σε άλλα έργα του Καζαντζάκη; Διατυπώνει ο Σεφέρης κάποια κρίση για τις φιλοσοφικές απόψεις του Καζαντζάκη;

Κατερίνα Ζωγραφιστού: Μέσα στην *Ασκητική*, στα δυο αντίτυπα της βιβλιοθήκης του ο Σεφέρης δεν διατυπώνει καμία άποψη για τις φιλοσοφικές ιδέες του Καζαντζάκη, υπάρχουν μόνο υπογραμμίσεις ή επισημάνσεις. Κάποιες από αυτές τις επισημάνσεις φαίνεται να έγιναν για το φιλοσοφικό περιεχόμενο των φράσεων.

Στα άλλα έργα του Καζαντζάκη που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη Σεφέρη υπάρχουν αραιές ιδιόγραφες σημειώσεις, όχι για τις ιδέες του Καζαντζάκη αποκλειστικά.

Αναφορές στον Καζαντζάκη, κατά κανόνα αρνητικές, υπάρχουν μέσα στην αλληλογραφία και τα ημερολόγιά του.

Δείτε το *Regard crétois* του 2019 όπου έχουν δημοσιευτεί εκείνες που ανιχνεύονται στην αλληλογραφία Σεφέρη - Κατσίμπαλη (είναι οι πιο πυκνές) και στις *Μέρες Α'-Ζ'*.

Αυτά που προαναφέρω ερευνήθηκαν στη βιβλιοθήκη. Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω, αν υπάρχουν τεκμήρια για τον Καζαντζάκη στο αρχείο Σεφέρη.

Ζ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κας. Πιθαρούλιου μέσω Zoom στον κ. Γιαννακουδάκη:

Τα παιδιά επισκέφθηκαν τις Πύλες ως σχολείο;

Λευτέρης Γιαννακουδάκης: Δεν γνωρίζω αν τα παιδιά επισκέφθηκαν τις πύλες ως σχολείο, δεν είμαι δάσκαλος σε σχολείο, μου ζητήθηκε από τον Δήμο να διοργανώσω το συγκεκριμένο εργαστήριο. Αυτό που γνωρίζω για σίγουρα είναι ότι τα εργαστήρια πραγματοποιήθηκαν στην πύλη Ιησού.

Ερωτήσεις κας. Ξενοπούλου μέσω YouTube στον κ. Γιαννακουδάκη:

1. Πού θα μπορούσαμε να βρούμε το βιβλίο αυτό που έγραψαν τα παιδιά με τον Γκρέκο-σκυλάκι;

2. Τα παιδιά είχαν διαβάσει έργα του Καζαντζάκη ή τους είχατε εσείς δώσει συγκεκριμένα αποσπάσματα;

Λευτέρης Γιαννακουδάκης:

1. Δυστυχώς δεν γνωρίζω που μπορείτε να βρείτε το βιβλίο. Ίσως στο infopoint του Δήμου Ηρακλείου ή στο βιβλιοπωλείο της Βικελαίας (αν και δεν το πιστεύω). Το βιβλίο δεν βγήκε στο εμπόριο, μοιράζονταν δωρεάν.

2. Τα παιδιά δεν είχαν διαβάσει έργα του Καζαντζάκη (ήταν από Γ' έως ΣΤ' δημοτικού). Τους έγινε παρουσίαση έργων και τους δόθηκαν επιλεγμένα αποσπάσματα (μικρής έκτασης).

Ερώτηση κας. Κίτσου μέσω Zoom στον κ. Αρκουδέα:

Αν ζούσε τώρα θα του έδιναν το Nobel;

Κώστας Αρκουδέας: Κανείς δεν ξέρει αν θα του το έδιναν τώρα, σήμερα, κι αυτό διότι τα μέλη της Σουηδικής Ακαδημίας προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες της εποχής. Το σίγουρο είναι πως αν ο Καζαντζάκης ζούσε λίγο ακόμα, θα βραβευόταν με Νόμπελ Λογοτεχνίας. Ήδη το όνομά του βρισκόταν κάθε χρόνο στο τραπέζι των φαβορί και το 1956 έφτασε πολύ κοντά χάνοντάς το για μόλις δύο ψήφους. Τότε ήταν η μεγάλη ευκαιρία του Καζαντζάκη να κατακτήσει το Νόμπελ, το οποίο κατέληξε στον Ισπανό ποιητή Χουάν Ραμόν Χιμένεθ. Εκεί φάνηκε πόσο έχουν απομακρυνθεί τα βραβεία Νόμπελ από το πνεύμα του ιδρυτή τους. Ο Χιμένεθ ήταν μισάνθρωπος, ερμητικά κλεισμένος στον εαυτό του, που έγραφε ωραία λυρικά ποιήματα, ενώ ο Καζαντζάκης με τη ζωή και το έργο του υπηρετούσε τον άνθρωπο, όπως ακριβώς οραματιζόταν ο Άλφρεντ Νόμπελ. Το Νόμπελ Λογοτεχνίας είναι κομμένο και ραμμένο για συγγραφείς σαν τον Καζαντζάκη, δηλαδή για συγγραφείς που ενδιαφέρονται συνολικά για τον άνθρωπο. Μην ξεχνάμε ότι κεντρικό στοιχείο της κοσμοθεωρίας του Κρητικού συγγραφέα είναι «ο ανήφορος», η συνειδησιακή εξύψωση του ανθρώπου. Συγγραφείς σαν αυτόν είχε στο νου του ο Άλφρεντ Νόμπελ όταν θέσπιζε το βραβείο. Το αποκάλυψε η γυναίκα που κατόρθωσε να τον γοητεύσει, η κόμισσα Βέρθα Κίνσκυ, η οποία είπε: «Ο Άλφρεντ Νόμπελ πίστευε ολόψυχα στο αφηρημένο ιδανικό μιας μελλοντικής ανώτερης ανθρωπότητας. “Όταν κάποτε άνθρωποι με εξελιγμένο λογισμό θα ’ρχονται στον κόσμο”, μου εκμυστηρεύτηκε κάποια στιγμή».

Ο Νόμπελ ήταν ευφυής άνθρωπος, μοναχικός, με προοδευτικές αντιλήψεις για την εποχή του. Αγαπούσε πολύ τη λογοτεχνία και ζούσε ασκητικά. Όπως και ο Καζαντζάκης. Αν συναντιόντουσαν οι δυο τους, θα τα έβρισκαν μέσα σε λίγα λεπτά. Στο σημείο αυτό φάνηκε πόσο η Σουηδική Ακαδημία και οι επιτροπές της έχουν απομακρυνθεί από τη σκέψη του ιδρυτή και εμπνευστή τους.

Η' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κας. Πιθαρούλιου μέσω Zoom προς την κα. Σταυροπούλου:

Μπορούμε να έχουμε περισσότερες πληροφορίες για τις σχέσεις Γαλάτειας με τον Αυγέρη, διότι έχει εμπλακεί το θέμα και στο έργο του Καζαντζάκη σε σοβαρό μοτίβο;

Έρη Σταυροπούλου: Το θέμα δεν με απασχόλησε γιατί στην *Ανέγγιχτη* του Ραπτόπουλου γίνεται ελάχιστος λόγος για τον Αυγέρη, μόνο ως δεύτερο σύζυγο της Γαλάτειας. Γενικότερα μπορώ να πω ότι ο Αυγέρης ήταν μέλος της παρέας του Καζαντζάκη και της Γαλάτειας. Είναι πιθανό, καθώς ο Καζαντζάκης ζούσε για μεγάλα διαστήματα μακριά από το σπίτι του ταξιδεύοντας στην Ελλάδα και το εξωτερικό, όπου είναι γνωστό ότι σχετίστηκε με άλλες γυναίκες, η Γαλάτεια να συνδέθηκε με τον Αυγέρη πριν από την επίσημη λήξη του γάμου της με τον Καζαντζάκη, αφού αυτός ο πρώτος γάμος είχε εξελιχτεί περισσότερο σε απλή συντροφική σχέση. Μπορείτε σχετικά να δείτε και στο βιβλίο της Έλλης Αλεξίου, *Για να γίνει μεγάλος*, τις αναφορές στις κοινές διακοπές όλης της μεγάλης παρέας των λογίων το 1912 στο χωριό Κράσι της Κρήτης.

Θ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κας. Κίτσου μέσω Zoom προς την κα. Τσούπρου:

Και ο ίδιος ο Καζαντζάκης όπως ακούσαμε χθες δεν είχε πάρει ποτέ πολιτική θέση επειδή φοβόταν μην τον πουν κομμουνιστή! Πως επέδρασε έμμεσα σε τέτοιο βαθμό; Ευχαριστούμε για τους προσωπικούς προβληματισμούς.

Κυρία Κίτσου, κατ' αρχάς, σάς ευχαριστώ πολύ για την, πραγματικά, καίρια παρέμβαση. Διότι το ζήτημα που θίγετε με απασχόλησε εξ αρχής και, μάλιστα, θα συναντήσετε τις σχετικές αναφορές, όταν, με το καλό, διαβάσετε την πλήρη μορφή της Ανακοίνωσής μου, την οποία, βέβαια, αναγκάστηκα να περικόψω λόγω έλλειψης χρόνου. Και πάλι σάς ευχαριστώ!

Γ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ερώτηση κας. Πιθαρούλιου μέσω Zoom προς κ. Πάτση:

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του εξπρεσιονισμού στην λογοτεχνία;

Σταυρούλα Γ. Τσούπρου: Κ. Πιθαρούλιου σας ευχαριστώ για την ερώτηση!

Μιλώντας για τον μιμητικό και μη μιμητικό τρόπο (εξπρεσιονιστικό τρόπο) στη λογοτεχνία Σας παραθέτω τις σκέψεις του Αουερμπαχ που έχουν ως εξής:

«Αυτά τα ύφη είναι διαφορετικά και αποτελούν δύο βασικούς τύπους. Ο πρώτος τύπος (ο μιμητικός, Μ.Π.) είναι η περιγραφή, η οποία προσδίδει στα πράγματα κλειστότητα και εποπτικότητα, το φως ισομερώς κατανέμεται σε όλα τα μέρη, υπάρχει σχέση ανάμεσά τους χωρίς αποκοπές ή κενά καθώς και ελεύθερη ροή του λόγου, των επεισοδίων, τα οποία εκτυλίσσονται απολύτως σε πρώτο πλάνο, υπάρχει μονοσήμαντη σαφήνεια, η οποία οριοθετείται από την ιστορική εξέλιξη καθώς και την ανθρώπινη προβληματική. Ο δεύτερος τύπος (ο μη μιμητικός, Μ.Π.) προϋποθέτει την προβολή μερικών και την επισκίαση κάποιων άλλων μερών, την αποσπασματικότητα, την επίδραση του άρρητου, την εισαγωγή του πίσω πλάνου, την πολυσημία και την αναγκαιότητα της ερμηνείας».

Επιπλέον για τον εξπρεσιονισμό θα σας έλεγα να σκεφτείτε έργα της εποχής όπως η *Ασκητική* ένα κείμενο που θα το ονόμαζα φιλοσοφική πρόζα. Στο έργο αυτό έχουμε την αποσπασματικότητα, την προβολή του άρρητου, την μη μιμητική απεικόνιση της πραγματικότητας και την προβολή του εσωτερικού, του απρόσμενου το οποίο είναι ταυτοχρόνως και πολύσημο. Ο Καζαντζάκης στα επόμενα έργα του θα αναμείξει την παραβολή, τη φιλοσοφική πρόζα, το όνειρο στα έργα του. Αυτά είναι στοιχεία εξπρεσιονισμού. Επίσης σε μερικά κείμενά του ο λόγος του είναι βαθύτατα εσωτερικός και μελετημένος.

Ερώτηση κ. Βάνδουλάκη μέσω email προς κ. Πάτση:

Για ποιόν Κλιούεφ μιλήσατε; υποθέτω για τον Νικολάι Αλεξέεβιτς (1884-1937). Υπάρχουν μαρτυρίες και λεπτομέρειες για τη συνάντηση Καζαντζάκη-Μπαχτίν; Υπάρχει κάποια κρίση του Καζαντζάκη σε έργο του ή χειρόγραφο του για τον Μπαχτίν; Εν γένει, υπήρξε κάποια επαφή με άλλους δημιουργούς από τον κύκλο των Κλιούεφ και Μπαχτίν;

Μιχάλης Πάτσης: Κ. Βανδουλάκη, σας ευχαριστώ για την ερώτηση. Στο ερώτημά σας αν υπάρχει επαφή ή σχέση Καζαντζάκη Κλιούεφ, μπορώ να σας πω ότι βεβαίως υπήρχε και είναι

ο Κλιουεφ που εσείς καταγράφετε, και πως με αυτόν ο Καζαντζάκης είχε γνωριστεί και είχε πολλές συζητήσεις. Για τις σχέσεις αυτές μαθαίνουμε σε πολλές πηγές όπως στα *400 Γράμματα Καζαντζάκη* προς Πρεβελάκη, στο *Τι είδα στη Ρουσία και Ταξιδεύοντας Ρουσία*, στο μυθιστόρημα *Τόντα Ράμπα*, εκεί το πρόσωπο Φιόντορ Τουγκανόφ είναι ο Κλιούεφ στο μυθιστόρημα *Αναφορά στον Γκρέκο*. Ο Κλιούεφ ήταν άνθρωπος που τον επηρέασε βαθύτατα.

Ενώ για τον Κλιούεφ έχουμε πολλές κρίσεις του κρητικού συγγραφέα για τον Μπαχτιν δεν βρίσκουμε κάτι τέτοιο. Όμως προσωπικά είμαι πεπεισμένος πως εν μέρει με το έργο του είχε γνωριστεί και είχε επηρεαστεί από εκείνον. Εκείνη την εποχή σκεφτείτε ένας συγγραφέας θα μιλούσε για τον συγγραφέα όχι για κάποιον φιλόλογο. Περισσότερο τώρα έχω παρουσιάσει και αναλύσει αυτά τα θέματα στο έργο μου *Καζαντζάκης και Ρωσία – Οικοφοβία, διαλογικότητα, καρναβάλι*.